अङ्गम् इति विषयः

सर्वप्रथमम् अङ्गं नाम किम् इति अस्माभिः ज्ञेयम् |

यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादि प्रत्ययेऽङ्गम् (१.४.१३) = यस्मात् प्रकृति–रूपात् प्रत्ययः विहितः भवति, यस्य आदौ प्रकृतिरस्ति, यस्य अनन्तरं स च प्रत्ययः उपस्थितः, तस्य नाम अङ्गम् | प्रकृतिः इत्युक्तौ धातुः प्रातिपदिकं च | "यस्य आदौ" उक्तं यतोहि मध्ये आगमाः आदेशाः च सन्ति चेदपि, आहत्य प्रत्ययात् प्राक् यावत् अस्ति, तत् सर्वम् "अङ्गम्" इत्युच्यते | विधानं विधिः | प्रत्ययस्य विधिः प्रत्ययविधिः, षष्ठीतत्पुरुषः | तत् प्रकृतिरूपम् आदिर्यस्य तत्–– तदादि, बहुव्रीहिः | यस्मात् पञ्चम्यन्तं, प्रत्ययविधिः प्रथमान्तं, तदादि प्रथमान्तम्, प्रत्यये सप्तम्यन्तम्, अङ्गं प्रथमान्तम्, अनेकपदमिदं सूत्रम् | कोऽपि अधिकारोऽनुवृत्तिर्वा नास्ति | सूत्रं स्वयं सम्पूर्णम्— **यस्मात् प्रत्ययविधिः तदादि प्रत्यये अङ्गम्** |

सार्वधातुक–लकारेषु (लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् इत्येषु) तिङ्संज्ञकान् तिबादि–प्रत्ययान् अधिकृत्य अङ्गं नाम धातु–विकरणप्रत्यययोः संयुक्तरूपम् | (यस्य तिङ् संज्ञा भवति, सः 'तिङ्संज्ञकः' |) अत्र "तिबादि–प्रत्ययान् अधिकृत्य"—उदाहरणार्थं "भवति" इत्यस्य निर्माणसमये, "ति" इत्यस्य दृष्ट्या अङ्गं "भव" इति | "ति" इत्यस्मात् पूर्वं यावत् अस्ति, तत् सर्वं ति इत्यस्य कृते "अङ्गम्" | तर्हि अत्र अङ्गं नाम धातु–विकरणप्रत्यययोः संयुक्तरूपम् | यथा वद् + अ → वद, भू + अ → भव इत्यादीनि अङ्गानि |

इदानीम् इदं सार्वधातुक–लकाराणाम् अङ्गं कथं निर्मीयते इति विषयः | बहुत्र किमपि विशेषं कार्यं नास्ति, केवलं संयोजनम् | यथा वद् + शप् → वद् + अ → वद | किन्तु केषुचित् प्रसङ्गेषु कार्यं वर्तते, यथा भू + शप् → भव | "भू + अ = भूअ" इति तु न भवति किल; किञ्चित् कार्यम् अस्ति, येन "भव" इत्यङ्गं निष्पन्नं स्यात् |

अत्र इत्–संज्ञा नाम का इति विषये किञ्चित् पुनस्स्मरणं भवति | 'इत्' 'शित्' च इत्यनयोः अर्थः सम्यक् न ज्ञायते चेत्, अग्रे द्वयोः पङ्क्त्योः मध्ये स्थितः भागः अवश्यं पठनीयः | ये अस्मिन् विषये सम्यक् स्मरन्ति, ते इदम् उपभागम् अपठित्वा साक्षात् ततः अग्रे गच्छेयुः |

---

१) इत् नाम किम् ?

पाणिनीय–व्यवस्थायां, पदानां (नामपदानां क्रियापदानां च) व्युत्पत्त्यर्थं क्रमः भवति | क्रमस्य नाम प्रक्रिया | प्रक्रियायां सोपानानि सन्ति |

दृष्टान्ते राम–शब्दः | प्रथम्यन्तं पदं रामः | व्युत्पत्त्यर्थं क्रमः भवति | तथा हि—

राम + सु → रामसु → रामस् → राम + रु → रामर् → रामः

एवं च कस्य अपि शब्दस्य व्युत्पत्त्यर्थं सोपानानि सन्ति | सोपानेषु बहुत्र वर्णाः आगच्छन्ति, किन्तु न तिष्ठन्ति | किञ्चित् विशिष्टं कार्यं कृत्वा अपगच्छन्ति | यथा अत्र राम-शब्दः | सु आगच्छति, तदा उ गच्छति, तदा स् गच्छति, तदा रु आगच्छति, तदा उ गच्छति, तदा र् गच्छति | गच्छति इत्युक्ते तेषां वर्णानां लोपः भवति | यद्यपि एते वर्णाः न तिष्ठन्ति, तथापि तेषां मूल्यवत् कार्यम् अस्ति | तत् कार्यं किम् इति अग्रे वक्ष्यते | येषां वर्णानां लोपः भवति, तेषां इत् इति संज्ञा भवति |

व्याकरणे यत्र नाम दीयते, तत् नाम 'संज्ञा' इति उच्यते | अतः 'इत् संज्ञा' इति | रामसु इत्यस्मिन् रूपे उकारस्य इत् संज्ञा इति उच्यते | सकारस्य अपि इत् संज्ञा, इत् इति नाम |

२) शित्, कित्, ङित्, पित्

शकारः इत् यस्य तत् शित् |

शतृ इति कश्चन प्रत्ययः | बालकः खादन् वदति | खादन् इति शत्रन्तं पदम् अस्ति— शतृ-प्रत्ययः अन्ते अस्ति | शतृ-प्रत्यये शकारः अस्ति; किन्तु सः शकारः न तिष्ठति— पश्यतु, 'खादन्' इति पदे शकारः अस्ति किम् ? नास्ति किल | अतः शकारः न तिष्ठति, अपितु किञ्चित् कार्यं कृत्वा गच्छति | एवं च शकारः इत्-संज्ञकः | इत्-संज्ञकः शकारः शतृ प्रत्यये अस्ति, अतः शतृ-प्रत्ययः शित् इति उच्यते |

शतृ प्रत्ययः शित् |

ककारः इत् यस्य तत् कित् |

क्तवतु प्रत्ययः कित् | (ककारः न तिष्ठति |)

तुमुन् प्रत्ययः न शित्, न वा कित् |
तव्यत् प्रत्ययः अपि न शित्, न वा कित् |

ङकारः इत् यस्य तत् ङित् | पकारः इत् यस्य तत् पित् | अग्रे गत्वा किं ङित्, किं पित् इति दृश्यताम् |

तर्हि सार्वधातुक-लकाराणाम् अङ्गं कथं निर्मीयते इति विषयः | एकवारम् आरम्भतः येषां धातूनाम् अङ्गम् अदन्तं, तेषां कृते अङ्गं कथं निष्पन्नम् इति दृश्यताम् |

१. तिङ्-शित्सार्वधातुकम् (३.४.११३)

इदं सूत्रम् अवलोकयाम-- तिङ्-शित्-सार्वधातुकम् इति | नाम यः प्रत्ययः "तिङ्" वा "शित्" वा अस्ति, सः प्रत्ययः "सार्वधातुकम्" इति उच्यते | सार्वधातुकम् एकं नाम (एका संज्ञा) अस्ति, तावत् एव | व्याकरणे बहवः नामानि सन्ति | अस्तु, तर्हि-- शप् प्रत्ययः शित् इति ज्ञातं, तदा यः शित् सः सार्वधातुकम् इति अत्र उक्तम्, अतः शप् सार्वधातुक-संज्ञां प्राप्नोति |

के के सार्वधातुकसंज्ञकाः अर्हाः इति इदं सूत्रं सूचयति |

- अष्टादश तिङ्संज्ञक-प्रत्ययाः सन्ति | "भवति" इत्यस्मिन् यः "ति" अस्ति, सः तिङ्संज्ञक-प्रत्ययः इत्युच्यते |

परस्मैपदिधातूनां कृते नव प्रत्ययाः सन्ति [भव + ति, तः, अन्ति, सि, थः, थ, मि, वः, मः] | आत्मनेपदिधातूनां कृते नव प्रत्ययाः सन्ति [वर्ध + ते, इते, अन्ते, से, इथे ध्वे, ए, वहे, महे] | एतेषां अष्टादश-प्रत्ययानां मूलरूपाणि सन्ति-- परस्मैपदिधातूनां तिप्, तस्, झि, सिप्, थस्, थ, मिप्, वस्, मस्; पुनः आत्मनेपदिधातूनां त, आताम्, झ, थास्, आथाम्, ध्वम्, इड्, वहि, महिङ् |

- नव कृत्-प्रत्ययाः शित् सन्ति इति कारणतः सार्वधातुकसंज्ञकाः भवन्ति | ते च शतृ, शानच्, चानश्, शानन्, खश्, श, एश्, शध्यै, शध्यैन् | तेषु अस्माकं कृते शतृ शानच् प्रसिद्धौ |

- षट् विकरणप्रत्ययाः शित् सन्ति इति कारणतः सार्वधातुकसंज्ञकाः भवन्ति | ते च शप्, श्यन्, श्नु, श, श्नम्, श्ना |

२. कर्तरि शप् (३.१.६८)

अनुवृति-सहितसूत्रम्-- धातोः परः शप् प्रत्ययः कर्तरि सार्वधातुके |

स्मर्यते यत् पाणिनीयसूत्रेषु सप्तमीविभक्तेः अर्थः "पूर्वम्" इति |

तर्हि सूत्रार्थः-- धातुभ्यः कर्त्रर्थे अष्टादश तिङ्संज्ञक-प्रत्ययाः, अपि च नव शित् कृत्-प्रत्ययाः च यत्र यत्र भवन्ति, तत्र तत्र तेषु परेषु (तेषां पूर्वं) शप् प्रत्ययः विधीयते | अत्र कर्त्रर्थे कर्तरि प्रयोगः इति अवगम्यताम् | भावे कर्मणि च शप् प्रत्ययः न विहितः |

एतत् अपि बोध्यं यत् दशसु अपि गणेषु कर्त्रर्थे शप् विकरणप्रत्ययः विहितः | अनन्तरं भ्वादिगणं चुरादिगणं च विहाय, कुत्रचित् शपः लोपः भवति (अदादिगणे जुहोत्यादिगणे च), कुत्रचित् शपं प्रबाध्य अन्यः विकरणप्रत्ययः आयाति |

अदादिभ्यः शप्-लुक् (शपः लोपः)
जुहोत्यादिभ्यः शप्-श्लु (शपः लोपः)
दिवादिभ्यः श्यन्
स्वादिभ्यः श्नु
तुदादिभ्यः श
रुधादिभ्यः श्नम्

तनादिभ्यः उ
क्र्यादिभ्यः श्ना

३. अधुना अस्माकम् अङ्ग–निर्माणम्

कर्त्रर्थे वद् + लट् → वद् + ति → वद् + शप् + ति → वद् + अ + ति

तर्हि वद् + अ इति स्थितिः | अत्र सार्वधातुक–लकारेषु (लट्, लोट्, लङ्, विधिलिङ् इत्येषु) बहुत्र केवलं धातु–विकरणयोः संयोजनम् | यथा वद् + अ → वद इति अङ्गं निष्पन्नम् | यत्र यत्र धातुः हलन्तः, अपि च तस्य उपधायाम् अकारः अस्ति, तत्र केवलं धातु–विकरणयोः संयोजनम् |

४. धातौ गुणकार्यम्

धात्वन्ते इक्–प्रत्याहारस्य अन्यतमः वर्णः (इ, उ, ऋ, ऌ) अस्ति चेत्, अथवा उपधायां ह्रस्वः इ, उ, ऋ, ऌ अस्ति चेत्, तर्हि विकरणप्रत्ययस्य प्रभावेन गुण–प्राप्तिः भवति | कुत्रचित् प्राप्तौ निषिद्धः अपि भवति | कुत्र कुत्र इति अधः पश्याम | प्रायः स्मर्यते––

स्वरः	इ, ई	उ, ऊ	ऋ, ॠ
गुणः	ए	ओ	अर्

– **सार्वधातुकार्धधातुकयोः** (७.३.८४) इति अन्यत् सूत्रम् अस्ति | [सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सप्तम्यन्तं पदम् | "सार्वधातुकार्धधातुकयोः गुणः अङ्गस्य" इति अनुवृत्ति–सहितं सूत्रम् |]

अस्य सूत्रस्य अर्थः एवम्–– इगन्त–धातोः अनन्तरं सार्वधातुकम् अथवा आर्धधातुकं प्रत्ययः अस्ति चेत्, तर्हि इगन्तस्य अङ्गस्य गुणः भवति | यथा भू + शप् → भो + शप् → भो + अ

– सन्धिप्रकरणे एकं सूत्रम् अस्ति–– **एचोऽयवायावः** (६.१.७८) | अय्, आय्, अव्, आव् आदेशाः क्रमेण आयान्ति, नाम यान्तवान्त सन्धिः | अनेन सूत्रेण एकस्मिन् पदे ओकारः अस्ति चेत्, तस्य अनन्तरं कोऽपि स्वरः अस्ति चेत्, तर्हि ओकारस्य स्थाने "अव्" आगच्छति | यथा भो + अ → ओ स्थाने अव् आदेशः, अतः भ् + अव् + अ → भव् + अ → भव इति अङ्गं सिद्धम् |

– **पुगन्तलघूपधस्य च** (७.३.८६) = "पुगन्तस्य लघूपधस्य च अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः" [अनुवृत्ति–सहितं सूत्रम्] | "लघूपधस्य अङ्गस्य इकः गुणः सार्वधातुकार्धधातुकयोः" इति अस्माकं कृते मुख्यः भागः | लघ्वी + उपधा → लघूपधा (=ह्रस्वा इक् उपधा; ह्रस्व इक् = इ, उ, ऋ) | उदाहरणार्थं बुध् धातौ, उपधायां ह्रस्वः उकारः |

लघूपधस्य = लघ्वी उपधा यस्य तत् अङ्गं लघूपधम् | तस्य अङ्गस्य | अत्र शपः दृष्ट्या अङ्गम् इत्युक्ते बुध्–धातुः एव | बुध्–धातौ लघूपधा (ह्रस्वः उकारः) अस्ति, अतः बुध्–धातुः स्वयं लघूपधम् अङ्गम् | सार्वधातुकार्धधातुकयोः इति सप्तम्यन्तं पदम् |

व्याकरणसूत्रेषु सप्तमीविभक्तिः नाम "पूर्वम्" इति | अतः सार्वधातुक–संज्ञक–प्रत्ययात् पूर्वं (नाम शप् प्रत्ययात् पूर्वम्) लघूपधम् (नाम बुध् धातुः) अस्ति चेत, तस्य अङ्गस्य (नाम बुध् धातोः) लघ्वी–उपधायाः इकः (इक् षष्ठीविभक्तिः=इकः; नाम उकारस्य) गुणः भवति | अतः उकारस्य स्थाने ओकारः इति | बुध् + शप् → बोध इति अङ्गं सिद्धम् |

क्ङिति च (१.१.५) = यः प्रत्ययः गित्, कित् अथवा ङित् अस्ति, अपि च तं प्रत्ययं निमित्तीकृत्य इकः स्थाने गुणः अथवा वृद्धिः भवति स्म, सः (गुणः वृद्धिः) न भवति | ग् च क् च ङ् च तेषाम् इतरेतरद्वन्द्वः क्ङः; क्ङः इतः यस्य सः क्ङित्, तस्मिन् परे क्ङिति | द्वन्द्वगर्भबहुव्रीहिसमासः | अत्र ग्–स्थाने ककारः **खरि च** इत्यनेन चर्त्वसन्धिः | क्ङिति सप्तम्यन्तं, च अव्ययपदं, द्विपदमिदं सूत्रम् | **इको गुणवृद्धी** (१.१.३) इत्यस्य पूर्णतया अनुवृत्तिः; **न धातुलोप आर्धधातुके** (१.१.४) इत्यस्मात् **न** इत्यस्य अनुवृत्तिः | अनुवृत्ति–सहितसूत्रम्— **क्ङिति च इकः गुणवृद्धी न** |

"पित्सु गुणः, अपित्सु गुण–निषेधः" इति अधुना अस्माकं कृते अस्य सूत्रस्य प्रमुखः सिद्धान्तः | शित् प्रत्ययाः सार्वधातुकसंज्ञकाः | तेषु ये पित् अपि सन्ति, तेषां द्वारा गुणकार्यं सम्भवति | ये अपित् सन्ति (नाम ये पित् न सन्ति), तेषां द्वारा गुणकार्यं निषिद्धं–– न सम्भवति एव | तर्हि यः प्रत्ययः शित् अपि अस्ति, पित् अपि अस्ति तस्य एव द्वारा गुणकार्यं सिध्यते | विकरणप्रत्ययेषु कः प्रत्ययः शित् अपि पित् अपि अस्ति ? केवलं शप् | श्यन्, श्नु, श, श्नम्, श्ना च शित् सन्ति किन्तु अपित् सन्ति, अतः तेषाम् उपस्थितौ गुणकार्यं निशिद्धम् | तर्हि शप् कुत्र लभ्यते ? केवलं भ्वादिगणे चुरादिगणे च | अङ्गकार्ये गुणः सम्भवति केवलं भ्वादिगणे चुरादिगणे च | भ्वादिगणे यत्र धातुः इगुपधः वा इगन्तः वा, तत्र अङ्गे गुणकार्यं भवति | चुरादिगणे अपि शपः गुणकार्यं भवति किन्तु क्रमः किञ्चित् भिन्नः यतः शप्–इत्यस्मात् पूर्वं णिच् भवति | णिचि अनुबन्धलोपं कृत्वा "इ" इत्येव अवशिष्यते; तत्र शपः आगमनेन तस्य इकारस्य गुणः भवति–– अस्मिन् विषये चुरादिगणस्य पाठे इतोऽपि द्रक्ष्यामः | अधुना तावत् अवगच्छन्तु यत् शपः प्रभावेन अङ्गे गुणकार्यं भवति भ्वादौ चुरादौ एव |

(वस्तुस्थितिः एवं–– **सार्वधातुकम् अपित्** (१.२.४) इति सूत्रं वदति यत् सार्वधातुकप्रत्ययः अपित् अस्ति चेत्, तर्हि सः प्रत्ययः ङिद्वत् (ङित् इव) भवति | **क्ङिति च** (१.१.५) इति सूत्रं वदति यत् प्रत्ययः ङित् चेत्, तर्हि तेन प्रत्ययेन गुणः निषिद्धः अस्ति | अतः सूत्रद्वयेन विचारः सिद्धः यत् सार्वधातुकप्रत्ययः अपित् अस्ति चेत्, तर्हि तस्य प्रत्ययस्य प्रभावेन गुणः न भवति इति |)

५. धात्वादेशः

शबादीनां (शप् आदीनाम्) आगमनस्य कारणतः यदा कदा धातौ आदेशः विहितः भवति | नाम पूर्णधातोः स्थाने अन्यत् रूपम् आयाति | यथा पा + शप् → पिब् आदेशः → पिब् + शप् → पिब् + अ → "पिब" इति अङ्गं सिद्धम् | लटि पिबति | तथैव शपः उपस्थितौ स्था धातोः स्थाने तिष्ठ्, घ्रा स्थाने जिघ्र्, दा स्थाने यच्छ्, दृश् स्थाने पश्य् |

धातोः एकस्य भागस्य आदेशः चेदपि धात्वादेशः इत्युच्यते | यथा शपि परे गम्–धातौ मकारस्य स्थाने छकारआदेशः | तदा त्/च्–आगमः | गम् + शप् → गछ् + शप् → गछ् + अ → गत्छ् + अ → गच्छ् + अ → गच्छ इत्यङ्गं सिद्धम् |

६. अङ्गस्य सिद्ध्यर्थम् अपराणि कार्याणि

इमानि कार्याणि अपि अवधेयानि; अत्र परिचयः दास्यते, गच्छता कालेन सर्वं ज्ञास्यामः |

- शपि परे धातौ "न्" इत्यस्य लोपः | यथा दंश् + शप् → दश इत्यङ्गम् | सञ्ज् + शप् → सज इत्यङ्गम् |
- अजादौ प्रत्यये परे धातौ नुम् आगमः | यथा जभ् + शप् (अ) → जम्भ इत्यङ्गम् |
- शिति परे धातौ स्वर-दीर्घः | यथा ष्ठिव् + शप् → ष्ठीव इत्यङ्गम् |

एवं च अदन्तम् अङ्गं कथं सिद्धम् इति अस्माभिः अत्र दृष्टम् | वस्तुतः अनदन्तम् अङ्गम् अपि अनया रीत्या सिद्धं भवति; सिद्धान्तः समानः | अस्मिन् पत्रे केवलम् अदन्तानि अङ्गानि अवलोकितानि |

Swarup March 2013 (Updated August 2016)